151.
15 Федів Ю. О., Мозгова Н. Г. Історія української філософії. – К.: Україна, 2000. – С. 218.
16 Щурат В. Філософська основа творчості П. Куліша // Хроніка 2000. – Вип. 39/40. – С. 48.
17 Хата. – 1860. – С. 21.
18 Кирило-Мефодіївське товариство... – Т. 1. – С. 265.
19 Шевченко Т. Листи. – К.: Держ. вид-во худ. літ., 1963. – Т. 3. – С. 376.
20 Там само. – С. 234.
21 Там само. – С. 323.
22 Шевченко Т. Кобзар. – К.: Дніпро, 1987. – С. 334–335.
23 Завадка Б. Серце чистеє подай. – С. 24.
24 Там само. – С. 24.
25 Там само. – С. 25.
26 Там само. – С. 25.
27 Огородник І. В., Русин М. Ю. Українська філософія в іменах. – К.: Либідь, 1997. – С. 305.

SUMMARY
Halina Huchko
RELIGIOUS SPIRITUALITY OF UKRAINIANS IN LITERARY WORK OF ART FIGURES OF THE ROMANTIC PERIOD
Activity of the representatives of the Romantic period is ahalized, including M. Kostomarow, P. Kulish, T. Shevchenko, who appealed in their work to Ukrainian religious spirituality. Attention is paid to the person who is responsible to God not only for themselves, but also for their family, community, nation.
Key words: religious spirituality of ukrainians, Cyril and Methodius tradition, Romanticism, christianity.

Олександр Музичко,
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова

ОДЕСЬКИЙ РЕЛІГІЄЗНАВЕЦЬ К.В. ФЛОРОВСЬКА В НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОМУ ЖИТТІ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ XX ст.

Уперше в історіографії комплексно досліджено життєвий шлях та науково діяльність К.В. Флоровської (1883-1965) – одеського релігієзнавця, спеціаліста з історії західноєвропейських середньовічних католицьких релігійних союзів та орденів.

Ключові слова: Одеса, релігійні союзи та ордени, католицизм, історіографія.

Кінець XIX – початок XX ст. ознаменувався підвищенням ролі жінок у громадському та культурно-науковому житті Європи. У Російській імперії важливим чинником цього процесу були Вищі жіночі курси, фактично повноцінні філії університетів. Із випускниць курсів у науковий, зокрема історіографічний, процес влилися академіки та члени-кореспонденти АН СРСР А.М. Панкратова, Є.С. Істрина, О.А. Добіаш-Рождественська, дійсний член ВУАН К.М. Мельник-Антонович та ін. В умовах сучасного бурхливого розвитку гендерних студій та біографістики життя видатних жінок стає об'єктом дедалі глибшого наукового аналізу.

Метою цієї статті є дослідження на широкій джерельній базі діяльності релігієзнавця Клавдії Василівни Флоровської (1883–1965). Серед наших попередників слід назвати петербурзьких істориків Б.С. Кагановича та О.Б. Вахромєєву, одеських – Т.М. Попову та В.В. Левченка, кіровоградських краєзнавців А.С. Василенка та О.В. Чуднова[1]. Вони окреслили загальну канву біографії К. Флоровської, зокрема зв'язки з іншими представниками роду, констатували її присутність серед петербурзьких учнів І. Гревса, одеських педагогів середньої та вищої школи. Однак стійке побутування у літературі низки прикрих помилок, наприклад, зарахування до її вчителів П. Біциллі, написання прізвища Флоровської як "Фроловская", віднесення її до числа доцентів Софійського університету, неточна дата смерті тощо, промовисто свідчить про невисокий рівень вивчення цієї теми. У пропонованій статті образ К. Флоровської відтворено здебільшого на підставі раніше неактуалізованих архівних джерел з фондів Державного архіву Одеської області та архіву Російської академії наук. Прикметною рисою цих матеріалів є наявність значного комплексу автобіографічних документів. Спогади та листи до І. Гревса розкривають перші етапи діяльності К.Флоровської, тоді як численні листи до брата Антонія – 1920 –1960-ті рр.

Клавдія була другою дитиною (її старший брат Василь, згодом відомий одеський лікар, народився у 1881 р.) у родині священика й викладача Василя Антоновича Флоровського та Клавдії Георгіївни з роду Попруженків. Дядьками Клавдії Василівні доводилися відомі професори, фізик Сергій та історик Михайло Попруженки. Їхній батько Георгій був знаним одеським священиком. Не минуло й місяця після народження Клавдії в Одесі, як родина переїхала до Єлисаветграда, де 1884 р. поповнилася Антонієм та 1893 р. – Георгієм. Тут Клавдія рік навчалась у жіночій гімназії. У 1894–1919 рр. Флоровські знову мешкали в Одесі, де дівчина у 1901 р. завершила із золотою медаллю II жіночу гімназію. Отець Василь досяг статусу одного з найвпливовіших представників духовенства у місті, ставши ректором духовної семінарії та протоієреєм кафедрального Спасо-Преображенського собору. Світогляд К. Флоровської формувався в умовах великої бібліотеки, що зумовило її ранній інтерес до читання, поваги до історії свого роду, в якому переважали священики. Першу якість здебільшого прищеплював батько, другу – мати. Клавдія та Георгій підкреслювали, що в родині панували традиції толерантного ставлення до іновірців, у т. ч. до євреїв[2].

Восени 1903 р. за сприяння матері, яка колись мріяла про навчання на знаменитих пітерських Вищих жіночих (Бестужівських) курсах, та дружини її двоюрідного брата, колишньої "бестужівки" О.М. Самборської, К. Флоровська увійшла до числа учениць групи загальної історії історико-філологічного відділення цього закладу[3]. У роки навчання (1903–1909), окрім чотирьох загальних курсів та семи семінаріїв, вона відвідувала три спеціальні відділи історичних наук: головний (середньовічна духовна культура) та два додаткових: історія гуманізму, готичне мистецтво XIII та XIV ст.

Їй викладали професори Петербурзького університету С.Ф. Платонов, І.М. Гревс, М.І. Ростовцев, М.О. Дьяконов, Ф.Ф. Зелинський, Г.В. Форстен та ін. Історію Церкви К.Флоровська студіювала під керівництвом А.В. Карташева. Найбільше своєю жвавістю й виразністю їй імпонували лекції та семінари М.І. Ростовцева, які вона майже не пропускала. Семінари Е.Д. Грима дали змогу ознайомитися з трактатом Н. Макіавеллі "Володар", що вразив курсистку ясністю і суворою послідовністю у висновках, абсолютною відвагою та глибоким патріотизмом. Найбільше, однак, вплинув на неї медієвіст Іван Михайлович Гревс. Наприкінці XIX – на початку XX ст. він об'єднав навколо себе групу здібних студентів та курсисток, яку сучасні історіографи ідентифікують як петербурзьку школу істориків І. Гревса. Головними ознаками школи був культурологічний підхід до вивчення західноєвропейського середньовіччя, прагнення встановити зв'язок між соціумом, культурою та релігією. За такого підходу релігієзнавчим дослідженням відводилося чільне місце, адже релігія була головним стрижнем світогляду (ідеалів) середньовічної людини. З 1907 р. К. Флоровська разом з 8-10 курсистками під керівництвом І. Гревса у нього вдома вивчала ранню біографію Франциска Асизького. У роботі гуртка брала участь і старша за інших членів групи О. Добіаш-Рождественська. Цей семінар мав підвести курсисток до справжньої наукової роботи, показати її сутність, вимоги до науковця. І. Гревс вразив К. Флоровську своєю чарівністю, доброзичливістю, прагненням допомогти без нав'язування свого погляду. У 1909 р. разом з І. Гревсом вона вперше відвідала Західну Європу і, завдяки вчителеві, навчилася помічати та оцінювати середньовічні старожитності[4].

Учень І. Гревса М. Анциферов згадував, що той називав К. Флоровську "несколько претенциозной натурой, мечтавшей о научной славе, но обладавшей лишь скромным даром […], но науку и Италию она искренне любила, и это уже немаловажное достоинство"[5]. Ця характеристика, проте, не корелюється з іншими джерелами, зокрема документами, написаними рукою І. Гревса. У 1909 та 1911 рр. він настійливо просив Міністерство освіти підтримати матеріально свою учениць, наполягаючи на тому, що вона є готовою та дозрілою серйозною науковою силою, чудово володіє класичною та середньовічною латинською мовою, великим запасом історичних знань та має солідну методологічну підготовку[6]. Вже у 1960-х рр. колишні курсистки запевняли К. Флоровську, що І. Гревс завжди дуже гарно відгукувався про її здібності та людські якості[7].

15 березня 1910 р., за пропозицією І. Гревса та Л. Карсавіна, Флоровську одностайно обрали членом Історичного товариства при Петербурзькому університеті. Значним випробуванням стійкості нещодавньої курсистки були наукові подорожі Західною Європою (Італія, Франція) у 1910–1912 рр., разом з

іншими учнями І. Гревса – Л.П. Карсавіним та М.П. Оттокаром. Від курсів вона отримала відрядження за власний кошт. Гроші їй надавали батьки, за її словами, "с радостью, но не от избытка". Допомогла лише фінансова підтримка вчителя, котрого вона недаремно називала "духовним батьком". Натомість стосунки з Л. Карсавіним склалися дуже непросто. В одній зі статей він дякував К. Флоровській за співробітництво, а вона, своєю чергою, згадувала про нього як про свого "брата" та "незамінного товариша". Однак листи Л. Карсавіна до І. Гревса свідчать, що він гостро не сприймав намагання своєї колеги перетворитися на самостійного й оригінального медієвіста, власне, відмовляючи їй у науковому таланті[8]. Георгій Флоровський уже значно пізніше також твердив, що Антоній та Клавдія "были учеными, но не интеллигентами. Их отличал интерес к фактам истории, к событиям прошлого, но не увлекала их суть и смысл"[9].

Ця критика дуже пригнічувала К. Флоровську. У листах до вчителя вона постійно висловлювала сумніви у своїх здібностях: "у меня мало дерзости мысли и поэтому я часто даже сама себе не договариваю свою мысль, не решаюсь делать из нее выводов, которые сами же напрашиваются […], у меня нет способности оригинально подойти к материалу, поставить вопрос мешает боязнь сказать глупость. Не могу пока определить свое место в науке, научную индивидуальность". Вона погоджувалась із зауваженням І. Гревса, що "ее настроение – это постоянное смотрение на себя"[10]. Втім, ці сумніви не применшили яскравих вражень К. Флоровської від поїздки, про які вона згадувала все подальше життя. Значно пізніше вона писала братові Антонію: "[…] в смысле жизни и ее удобств Италия, конечно, представляет много хорошего, чему способствует и очаровательный характер самих итальянцев. Работать в католических учреждениях – одно удовольствие. За русской литературой иезуиты всегда следят очень внимательно. Я помню, что в Веронской библиотеке были все русские журналы – не только богословские, но и светские, и очень хороший подбор русских книг, не исключая и самых новых. Это ведь настоящая культура, большая даже, чем в светском ученом мире"[11]. До приємних сторін подорожей слід віднести і знайомства, зокрема з відомим істориком Є.Ф. Шмурло у Римі.

Поїздка до Італії дозволила К. Флоровській на базі зібраних документів розпочати активну наукову діяльність серед петербурзьких істориків. До того ж у 1911 р. вона, напевно заочно, була обрана дійсним членом Одеського бібліографічного товариства при Новоросійському університеті й таким чином долучилася до одеського наукового середовища. У 1911–1912 рр. вийшли перші наукові статті історика, в яких аналізувалися книга середньовічного італійського автора Убертино де Казаля "Дерево хресного життя Ісуса", маловідомі матеріали з італійських архівів про діяльність Ф. Асизького та братств бичувальників[12]. Деякі документи дослідниця опублікувала повністю у додатках до своїх праць (наприклад, "Ритуал здійснення бичування у зібраннях братства бичувальників"). Як і застерігав Л. Карсавін, авторка здебільшого обмежувалася перекладом та переказом даних. Однак були в її роботах і елементи більш глибокого аналізу. Так, К. Флоровська порівнювала актові джерела (зокрема, статути братств бичувальників), наполягала на обережному зіставленні релігійних та світських організацій, простеженні складного взаємовпливу між ними.

Восени 1912–1913 рр. вона склала державні іспити за повний курс історичного відділення Петербурзького університету і розпочала підготовку до складання магістерських іспитів та написання дисертації про діяльність францисканського ордену. Відображенням цього процесу були публікації вченої у виданні Історичного товариства. 23 квітня 1913 р. на засіданні секції загальної історії К. Флоровська, на основі виявлених нею в болонському архіві манускриптів інквізиційних процесів, доповіла на тему "Апостолики в Італії в XIII ст." (апостольські брати – християнська секта, що протестувала проти обмірщення Церкви та проповідувала повернення до апостольської простоти). Декілька документів болонської інквізиції вона надрукувала окремо[13]. Доповідь історика викликала декілька цікавих зауважень, що породили додаткові дискусії. В обговоренні взяли участь О.М. Ону, Л. Карсавін, Є.В. Тарле та О.Г. Вульфіус. Зокрема, О. Ону пошкодував, що К. Флоровська не порівняла італійські містичні секти з аналогічними російськими. Л. Карсавін твердив, що вона не провела більш глибоке дослідження середовища апостоликів на основі інквізиційних актів. Проте, на думку Є. Тарле, з якою погодилась і доповідач, матеріали інквізиційних актів не могли свідчити про соціальні ідеали апостоликів, а тим більше про їхні соціальні риси[14].

Ще одним помітним проявом наукової активності історика була участь у другому виданні популярного енциклопедичного словника Брокгауза та Ефрона. Їй належить авторство низки статей з середньовічної культури, зокрема релігії. На жаль, більшість з них не були підписані. Через багато років дослідниця змогла пригадати лише авторство статті про ліонського архієпископа IX ст. Агобарда. Цілком ймовірно, що саме вона написала й низку інших подібних статей, у т. ч. про Адальберта та Алкуїна. Прізвище К.Флоровської було зазначене тільки під чотирма енциклопедичними статтями – про папу римського кінця XIV – початку XV ст. Боніфація IX, про маркіза монфератського Боніфація та про німецьких імператорів XI ст. Генриха III і Генриха IV (насамперед про їхню церковну політику)[15]. Однак скласти магістерські іспити та захистити магістерську дисертацію К. Флоровській так і не вдалося. У 1914 р. вона гостювала у батьків в Одесі й затрималася там через війну. До Петербурга вже не повернулася й І. Гревса більше ніколи не бачила.

З 1915 р. К. Флоровська викладала історію в Одеській жіночій гімназії О.Г. Шольп. Через деякий час вона повідомляла І. Гревса у значно впевненішому, ніж колись, тоні, що "педагогическая деятельность имеет больше недостатков, чем достоинств, но положительная черта – с ученицами устанавливаются симпатичные дружеские отношения и они с интересом относятся к моим урокам. Убедилась в своей полной пригодности к педагогической работе. Дисциплина является для меня камнем преткновения, но она и вообще в этой гимназии не особенно высока. Лекционный способ не затрудняет и несколько раз удавались экспромты". Два уроки поспіль вона розповідала дітям про Флоренцію, XIII ст., Данте, читала "Божественну комедію"[16]. Поодинокими свідченням про її бажання підтримувати наукову форму є дві невеличкі рецензії в "Известиях" Одеського бібліографічного товариства[17]. 1 травня 1915 р. К. Флоровську одностайно обрали у члени-кореспонденти найстарішого та найавторитетнішого одеського наукового товариства – іс-

торії та старожитностей[18]. Відірваність від потрібних джерел майже унеможливила продовження роботи над попередньою темою дисертації. Тому вона схилялася до того, аби дослідити певний аспект релігійного життя Франції за доби Б. Паскаля (перша половина XVII ст.), адже "тема хороша тем, что ее можно обрабатывать по изданным материалам, следовательно, не зависеть от возможности или невозможности поездки за границу". Її побут відрізнявся розміреністю, незважаючи на війну, що, однак, дуже бентежила її: "но когда подумаешь о войне, представишь ее ужасы, то становится жутко и как-то стыдно, точно участвуешь в каком-то дурном деле"[19].

Значні корективи у життя медієвіста вніс революційний 1917 р. 1 серпня того року, за поданням професора Новоросійського університету П. Біциллі, її обрали у члени історико-філологічної секції Одеського народного університету[20]. Завданням цього громадського закладу було об'єднати зусилля професури та вчителів задля просвіти мас. Після відкриття університету в жовтні 1917 р. К. Флоровська відвідувала всі засідання своєї секції та дуже цікавилася перебігом роботи. Наприкінці 1917 – у першій половині 1918 рр. вона прочитала епізодичні курси з загальної історії "Участь народу в політичному житті давньої Франції", "Генеральні штати давньої Франції" та "Головні моменти в історії середньовічного католицтва" (згодом тема була переформатована у "Головні моменти в історії середньовічного папства")[21]. 1917 року вчена отримала право на викладання у вищій школі на посаді приват-доцента.

Перші кроки у державній вищій школі К. Флоровська зробила 1 вересня 1917 р., коли разом з відомим єврейським істориком Й. Клаузнером її обрали позаштатним викладачем історико-філологічного факультету одеських Вищих жіночих курсів (водночас в неї залишилося багато уроків у гімназії). Їй доручили ведення просемінарію з всесвітньої історії для 1-2 курсів (спочатку 2 години на тиждень, а з 16 серпня 1918 р. на її прохання додали ще 2 години). Окрім цього, у 1919 р. на посаді приват-доцента на 3 та 4 курсах вона керувала семінарієм з історії середніх віків та провадила спеціальний курс з історії середніх віків. Обрання вихованки І. Гревса розглядалося як засіб посилення викладання всесвітньої історії[22]. Власне, це посилення, на думку Ради, полягало у тому, аби на першому курсі новий викладач ознайомлював курсисток з термінологією оригіналів документів, а на другому – розширив склад аналізованих пам'яток[23]. На початку занять К. Флоровська охарактеризувала добу пам'яток (закони Хаммурапі, "Велика хартія вольнощів"), а також загальні принципи роботи з різними видами джерел. Згодом вона звітувала, що слухачки залюбки і зі значними успіхами перекладали з латині[24]. Більш докладно враження від викладання на курсах описано нею в листі до І. Гревса у листопаді 1917 р. Навчальний процес викладання захопив її, особливо тішило бажання учениць пізнавати предмет. У наступному навчальному році К. Флоровська планувала у співробітництві з деякими успішними курсистками видати хрестоматію середньовічних джерел у перекладі російською мовою або окремі переклади пам'яток у вигляді маленьких дешевих книжок[25].

Головним визнанням здібностей вихованки І. Гревса стало її обрання в період панування в Одесі більшовицької влади приват-доцентом кафедри загальної історії історико-філологічного факультету Новоросійського університе-

ту. Підтримана П. Біциллі, 31 травня 1919 р. її кандидатура отримала в Раді університету лише 1 негативний голос[26]. 28 червня 1919 р. К. Флоровську обрали секретарем університетської комісії зі складання програми з всесвітньої історії за участі професорів Є. Щепкіна, П. Біциллі, О. Доброклонського, М. Мандеса та студентів (серед них був згодом видатний історик М. Рубінштейн). Збори прийняли рішення про запровадження нових курсів з соціології, соціальної психології, новітньої історії, обговорили методику викладання історії, постановили про збільшення годин практичних занять з наголосом на джерела та спеціальні історичні дисципліни, зокрема курси дипломатики та палеографії. З огляду на нові віяння, Є. Щепкін запропонував прочитати курси з історії економічного побуту та економічних вчень, а К. Флоровська – курс "Політичні та суспільні ідеали середньовіччя" (2 години)[27]. Після встановлення в Одесі у серпні 1919 р. влади Добровольчої армії А. Денікіна всі рішення більшовиків були скасовані. Тому обрання К. Флоровської 6 вересня 1919 р., знову ж таки за схвальним усним відгуком П. Біциллі, було подане як цілком нове рішення[28].

К. Флоровська сприймала свою роботу як засіб, що відволікав її від сумних думок у складних зовнішніх умовах. Уже восени 1917 р. вчена відчувала трагізм суспільно-політичної ситуації, який унаочнювався в Одесі у численних погромах та пограбуваннях. "В это тяжелое время, особенно начинаешь ценить чистый идеализм и чистые, моральные связи", – писала вона вчителеві. Не приховувала, що втратила віру у майбутнє, прогресивний рух ("раз нет нравственного прогресса, то нет и никакого, а ведь нравственно человечество падает несомненно, и наша бедная Россия этому служит живым доказательством"), заперечувала доцільність жертв у сучасності заради прогресу в майбутньому, висловлювала сумніви у сенсі наукової праці, зокрема у вивченні історії. Переживала вона й певну кризу національної свідомості: "я раньше радовалась тому, что я русская, мне казалось, что именно в русском народе есть особые духовные и нравственные ценности – правда в потенции, – но сейчас мне в это не верится"[29].

Наприкінці 1919 р. чи на початку 1920 р. разом з батьком, матір'ю та братом Георгієм К. Флоровська емігрувала до Софії. Офіційно з посади приват-доцента Новоросійського університету її звільнили наказом від 9 травня 1920 р. (з 7 лютого 1920 р.) за підписом комісара освіти Є. Щепкіна. У 1922 р. з Одеси було вислано й А. Флоровського, який оселився у Празі. Після цього Клавдія Василівна бачилася з братом тільки один раз – на з'їзді російських науковців у Софії 1930 р. В Одесі з членів родини зостався лише брат Василь, який невдовзі помер.

К. Флоровська не покидала меж Болгарії, хоча її запрошував приїхати і навіть переїхати до Праги брат Антоній. Але вона не хотіла залишати батьків, з якими мешкала у будинку Софійської духовної семінарії, де служив інспектором її батько. У 1933 р. К. Флоровська прийняла болгарське громадянство, проте постійно сумувала за батьківщиною і мріяла про повернення, хоча її й лякала "нова Росія". Зокрема, вона не могла змиритися зі знищенням в Одесі Спасо-Преображенського собору та Покровської церкви. Після переїзду до Франції брата Георгія, смерті батька та матері, у 1933 р. вона стала майже цілковито самотньою. Найбільшу моральну, а іноді й матеріальну допомогу їй надавали інші представники одеської колонії у Софії – П. Біциллі, М. Попруженко,

О.С. Мулюкін, Ф.Г. Александров. Серед близького оточення вченої були болгарські професори В.С. Златарскі та Н.С. Бобчев та професор богословського факультету Софійського університету протопресвітер о. Стефан Цанков, якого вона називала своїм другом. Від 1922 р. К. Флоровська викладала латинську мову у взірцевій гімназії при університеті, а в середині 1930-х рр. – латинську мову, історію, історію російської словесності та "філософську пропедевтику" (психологію й логіку) у трьох гімназіях, двох болгарських та російській (загалом 25 уроків на тиждень). Однак вона постійно відчувала загрозу звільнення, адже перевага надавалася болгарським спеціалістам, у т. ч. її вихованцям. Згодом вона ледве зберегла за собою декілька уроків у російській та іноді підміняла викладача у болгарській гімназії. Ще одним джерелом прибутку були переклади творів О. Толстого, Є. Саліаса, Д. Григоровича на болгарську мову.

На початку 1920-х рр. К. Флоровська писала статтю про поділ Церков для збірника, який ініціював Г. Флоровський, збиралася рецензувати болгарські праці з історії Росії для російського історичного журналу в Чехословаччині. Бажання сестри підігрівав Антоній, котрий повідомляв про позитивні згадки про її дослідження у новій науковій літературі. Йшлося, можливо, про посилання М. Грушевського на статтю К. Флоровської "Братства бичующихся в Италии" у 5 томі "Історії української літератури". Однак побутові проблеми, велике педагогічне навантаження, брак літератури у місцевих бібліотеках і загальний застій, на її думку, наукового життя серед болгарської російської еміграції достатньо швидко звели ці намагання нанівець. До кінця життя вона так і не видала жодної наукової праці. Зв'язок з науковим життям К. Флоровська підтримувала шляхом перекладання для Антонія та Георгія їхніх наукових статей на німецьку та болгарську мови, виписок для Антонія зі статей та книг з бібліотеки Софійського університету. Вона стежила за новою науковою літературою та збірками спогадів ("Архив русской революции", Г.Г. Тельберг "Заря христианства на Руси"). Серед відгуків на прочитане, якими вчена ділилася з А. Флоровським, найбільшу увагу привертає оцінка євразійства, проти якого були налаштовані її брати: "Мне кажется, что оппоненты придают евразийству характер, которого оно не имеет, оперируя с отдельными их ляпсусами или увлечениями, а не самой сущностью их течения. Статейка Бицилли в 25 т. "Современных Записок" меня больше других удовлетворяет. Их представляют как каких-то сменовеховцев, приемлющих, поддерживающих и пропагандирующих большевизм, между тем как люди, читающие их, не мудрствуя лукаво и схватывая только сущность их настроения и идей, загораются определенной ненавистью к большевизму или укрепляются в ней. Значит, дело совсем не так страшно. А что у них много крайностей, склонность к парадоксам и крайняя невоздержанность в словах, приводящая неизбежно к недоразумениям, это вне всякого сомнения"[30].

К. Флоровська доповідала про богомільство на засіданні російського студентського християнського гуртка, була членом лекційної комісії академічної групи, відвідувала лекції місцевих та приїжджих вчених (П. Біциллі, М. Попруженка, І. Лаппо, В. М'якотина, О. Кізеветтера. М. Окунєва). Високо оцінюючи ораторські здібності П. Біциллі та В. М'якотіна, вона без захоплення сприймала лекції О. Кізеветтера. "Лектор он прекрасный по языку, манере выражаться,

живости изложения, но все же то, что он рассказал, недостаточно ясно и закончено, постоянные отступления для оживления публики довольно дурного тона, очень портят впечатление. Вообще много очень, поверхностно и легко, но, конечно, красиво по форме", – читаємо у її листі до брата Антонія[31].

Передвоєнні листи К. Флоровської до брата нагадують її кореспонденцію до І. Гревса восени 1917 р. Вона збиралася написати книгу про досягнення еміграції, хоча й критикувала її за брак організованості, відсутність справжнього національного почуття. Намагаючись визначити сенс доби, вчена писала братові у 1938 р.: "Идет перемещение центров тяжести, переоценка всех ценностей, выработка каких-то новых форм государственной и общественной жизни, пожалуй, даже можно сказать – выработка нового человека, но в это я не верю, так как человеческая душа – все-таки одна из наиболее устойчивых величин, хотя и может казаться, что она перерождается […], все готово лопнуть и перевернуться. Может быть, это и есть рождение нового мира, но как-то он не манит и хочется надеяться на возрождение черт старого мира – идеализма, жизни духа, альтруизма и т. п. Я не говорю, что старый мир жил ими, но он их все-таки уважал, и не всегда только на словах. А сейчас все насмарку и господствует то, что мы наивно называли готтентотской моралью". К. Флоровська знову переконувалася, що "история magistra vitae только в весьма ограниченном виде"[32]. Вона закликала Георгія та Антонія зблизитися, забути дрібниці, через які охололи їхні стосунки: "Я с большой грустью думаю о том, что вся наша семья, при очень большой любви друг к другу, всегда жила недостаточно дружно из-за какой-то особенно ревнивой неуступчивости и нетерпимости в мелочах"[33]. Розраду жінка шукала не лише в роботі, а й у відвідуванні театру та кіно, читанні художньої літератури, надаючи перевагу М. Лермонтову, К. Станюковичу, В. Крестовському.

Переживши війну, К. Флоровська переїхала до СРСР, де оселилася у Підмосков'ї у родині своєї куми. З Болгарією вона не припинила зв'язків: листувалася з удовою П. Біциллі, приймала болгарських знайомих, у т. ч. колишніх учениць. Хоча в цей час вчена перенесла інфаркт і так і не повернулася до наукових студій, останнє десятиліття її довгого життя не нагадувало пасивне доживання[34]. Вона написала мемуари про роки юнацтва та навчання, декілька разів узяла участь у зібраннях колишніх "бестужівок" у Ленінграді, досить часто відвідувала Ленінську бібліотеку у Москві, де робила докладні виписки з наукової літератури про дипломатію Петра І для Антонія, перекладала російською мовою для державних видавництв та Московської патріархії. Одною з найбільш яскравих подій було її двотижневе перебування у квітні-травні 1958 р. в Одесі. Місто справило на неї позитивне враження красивими новобудовами, озелененням, відсутністю поспіху ("по сравнению с Москвой, это художественная выставка по сравнению с Последним днем Помпеи Брюллова"). К. Флоровська зустрілася зі своїми сестрами – Ольгою Флоровською та Людмилою Попруженко, але контакт та листування встановила лише з другою з них. Відомого літературознавця О. Флоровську вона вважала "якоюсь чужою", "мало симпатичною" людиною, дуже самовпевненою і розбещеною матір'ю. Вдруге відвідати Одесу вона збиралась у 1965 р. на ювілей Одеського університету. Останньою яскравою подією життя К. Флоровської був її

двотижневий візит до Болгарії у грудні 1964 р., де вона зустрілася з учнями російської гімназії, Ф. Александровим, відвідала могили батька та матері. Померла К. Флоровська 21 січня 1965 р. у Підмосков'ї.

В одному з останніх листів до брата К. Флоровська шкодувала про свою нереалізованість у науці та й, напевно, і про невдачу в особистому житті, хоч, за її словами "где-то в окончательном счете и моего меду ложка есть – ничто в мире не пропадает даром, хотя бы так и казалось". Світлий образ покійної зберегла одна з її знайомих, видатна піаністка М.В. Юдіна: "Я ее тоже почитала и обожала, ибо она сияла добротой и просвещением [...] Клавдия Васильевна – человек образцовый, притом без всякой скуки![...] я очень горюю по ней; каждый, кто знал ее, не мог ее не чтить и не любить. Это была поистине светлая и образцовая, безупречная личность"[35]. У долі та характері цих жінок було чимало спільного – глибока релігійність та моральність, нонконформізм, самопожертва, самотність, скромність та аскетизм, які надавали наснаги та стійкості, але й створювали додаткові проблеми у побуті. Деякі з цих якостей певною мірою, у поєднанні з несприятливими умовами життя, і не дозволили К. Флоровській реалізувати свій науковий потенціал. Її нечисленні праці мало вплинули на історіографічний процес, хоча й відображали один з найбільш новаторських на той час і актуальних сьогодні напрямків в історіографії – історико-культурологічний. Поширюючи ідеї цього напрямку в освітніх закладах Одеси та Болгарії, К. Флоровська як педагог більше, аніж як науковець, сприяла поглибленому вивченню релігійного життя середньовічного суспільства.

1 Каганович Б.С. Русские медиевисты первой половины XX века. – СПб, 2007. – С. 148; Вахромеева О. Б. Духовное пространство Университета. Высшие женские (Бестужевские) курсы (1878-1918 гг.): Исследования и материалы. – СПб., 2003. – С. 148; Попова Т.Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета. – Одесса, 2007. – С. 367-368, 379, 383; Левченко В.В. Жінки-викладачі вищої школи Одеси (1917–1930-ті рр.): історико-науковий аспект // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: Матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 10–12 квітня 2009 р.). – Одеса, 2009. – С. 147-148; Левченко В.В., Музичко О.Є. К.В. Флоровська // Одеські історики. Енциклопедичне вид. – Одеса, 2009. – Т. 1. – С. 422-424; Василенко А.С. Українські джерела думки о. Георгія Флоровського // Єлисавет. – 1993. – № 8. – С. 4-6; Чуднов А. Науку она любила // http://wiki.kr.ua/index.php?title

2 Архив Российской академии наук (далее – АРАН). – Ф. 1609. – Оп. 1. – Д. 245. – Л. 12-13; Блейн Э. Жизнеописание отца Георгия // Г. Флоровский: священник, богослов, философ. – М., 1995. – С. 179-189.

3 АРАН. – Ф. 1609. – Оп. 1. – Д. 245. – Л. 21.

4 Флоровская К.В. Дорогое прошлое // Вахромеева О. Б. Духовное пространство Университета. Высшие женские (Бестужевские) курсы (1878-1918 гг.): Исследования и материалы. – СПб., 2003. – С. 147-148.

5 Анциферов Н.А. Из дум о былом. – М., 1992. – С. 505.

6 Российский государственный исторический архив. – Ф. 733. – Оп. 154. –

Д. 560, 565; Санкт-Петербургский филиал Архива РАН (далее – СПБФ АРАН). – Ф. 726. – Оп. 2. – Д. 316. – Л. 59.

7 АРАН. – Ф. 1609. – Оп. 2. – Д. 460. – Л. 155.

8 Российская историческая мысль: Из эпистолярного наследия Л.П. Карсавина: Письма И.М. Гревсу (1906-16) / Сост. А.К. Клементов, С.А. Клементьева. – М., 1994. – С. 18, 81-82, 85.

9 Блейн Э. Жизнеописание... – С. 171-172.

10 СПБФ АРАН. – Ф. 726. – Оп. 2. – Д. 316. – Л. 2, 15, 19 та ін.

11 АРАН. – Ф. 1609. – Оп. 2. – Д. 459. – Л. 24.

12 Флоровская К.В. Святой Франциск в "Древе крестной жизни" [Убертино де Казале] // К 25-ю ученой и литературной деятельности Ивана Михайловича Гревса: Сб. ст. его учеников. – СПб, 1911. – С. 63-106; Ее же. Братства бичующихся в Италии в кон. XIII и на XIV в. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1912. – В. 9. – С. 1-41.

13 Флоровская К.В. Акты Болонской инквизиции // Историческое обозрение. – 1914. – Т. XIX. – С. 86-89.

14 Историческое обозрение. – 1915. – Т. 20. – С. 159.

15 Новый энциклопедический словарь Брокгауз и Эфрон. – Т. 1. – Стб. 394-395; Т. 8. – Стб. 516-518; Т. 13. – Стб. 30-32.

16 СПБФ АРАН. – Ф. 726. – Оп. 2. – Д. 316. – Л. 56.

17 Флоровская К.В. [Рец. на:] Н.И. Карееву ученики и товарищи по научной работе. – СПб., 1914; Ш. Бемон, Г. Моно. История Европы в средние века. – Петроград, 1915 // Известия Одесского библиографического общества при Новороссийском университете. – 1915. – Т. IV. – В. 1. – С. 32-34.

18 Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – 1915. – Т. 32. – С. 122 (Протоколи).

19 СПБФ АРАН. – Ф. 726. – Оп. 2. – Д. 316. – Л. 57-58.

20 Наукова бібліотека Одеського національного університету. – Архів М.М. Ланге. – К. 32. – Спр. 300. – Арк. 48.

21 Там само. – Арк. 69, 119, 123.

22 Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 334. – Оп. 3. – Спр. 7658. – Арк. 2.

23 Там само. – Спр. 7539. – Арк. 97-98.

24 Там само. – Спр. 7658. – Арк. 16.

25 СПБФ АРАН. – Ф. 726. – Оп. 2. – Д. 316. – Л. 55.

26 ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2560. – Арк. 54.

27 Там само. – Спр. 2047. – Арк. 116-117.

28 Там само. – Спр. 2560. – Арк. 75-76.

29 СПБФ АРАН. – Ф. 726. – Оп. 2. – Д. 316. – Л. 55-56.

30 АРАН. – Ф. 1609. – Оп. 2. – Спр. 458. – Арк. 75.

31 Там само. – Арк. 102.

32 Там само. – Спр. 459. – Арк. 50, 64-65, 131.

33 Там само. – Арк. 157-158.

34 Там само. – Спр. 460. – Арк. 1-192.
35 Юдина М. Лучи Божественной Любви. Литературное наследие. – М.; СПб., 1999. – С. 527; http://krotov.info/spravki/persons/20person/yudina.html.

SUMMARY
Olexandr Muzychko
ODESA RESEARCHER OF RELIGION K.V. FLOROVSKA IN SCIENTIFICALLY-PEDAGOGICAL LIFE OF CENTRAL-EAST EUROPE IN THE XX snt.
For the first time in the historiography life and scientific activity of K.V. Florovskaya (1883-1965) – Odesa researcher of religion, an expert on the history of Western medieval Catholic religious associations and orders – was complex investigated
Key words: Odessa, religious associations and orders, Catholicism, historiography.

Георгій Панков,
доктор філософських наук,
доцент Харківської державної академії культури

ФЕНОМЕН ХРИСТИЯНСЬКОЇ АСКЕЗИ У ПРОПОВІДЯХ АРХІЄПИСКОПА ЛУКИ (В.Ф. ВОЙНО-ЯСЕНЕЦЬКОГО)

На основі релігієзнавчого підходу розглядається погляд на християнську аскетику відомого православного ієрарха – кримського архієпископа Луки, а також виховне значення його проповідей у формуванні аскетичної самосвідомості християн.
Ключові слова: аскетика, “наслідування Христа”, “духовна лайка”, “жертвопринесення серця”, “духовне оновлення”, “чистота сердечна”, “духовна свобода”, “критична самосвідомість”.

Істотним вимірюванням християнської культури виступає аскетична її константа, яка потрактовується як “діяльне здійснення релігійно-етичної досконалості шляхом напруження всіх душевних і тілесних сил християнина”[1]. Християнська думка представляє аскетизм як подвиг наслідування Христа, і в цьому подвигу вбачається єдино правильна життєва лінія кожної людини, тим більше християнина. Християнські філософи прагнуть осмислити аскетичний досвід у власній історико-культурній традиції та концептуалізувати його ціннісний потенціал у богословське вчення про святість. У зв’язку з цим вивчення академічним релігієзнавством християнського богослов’я передбачає осмислення богослов’я святості, що дозволить глибше пізнати аскетичні цінності, без чого неможливо осягнути аксіологічний простір християнської культури.